

L'ACTUACIÓ DE LA JUNTA DE SANITAT DEL PARTIT
D'OLOT DURANT L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE
L'ANY 1854.

Jordi CANAL I MORELL

El mes de març de l'any 1854 l'alcaldia de la vila d'Olot escriu en una comunicació a una autoritat superior: "...debo manifestar á VS que si bien de este distrito se halla la clase menesterosa sufriendo los perjuicios del elevado precio del pan, sin embargo, hasta la actualidad el conflicto no es absolutamente grave, pero respecto á que la pérdida de las cosechas despojó á la clase agrícola de toda esta comarca de los medios que podía normalmente emplear en esta estación para las labores del campo ocupando en ellas el mayor número de brazos, la miseria tomaria nuevas creces si con la mayor prontitud no se diera principio a los trabajos de la carretera de esta a Besalú u a otros que puedan facilitar ocupación al grande número de infelices que no cuentan con otro medio para proporcionarse la subsistencia" (1). La deficiència de les comunicacions de la vila amb altres punts del país es un tema recurrent, tant en aquest moment històric com en d'altres -anterior i posterior-, que entra en estreta relació l'any 1854 amb la crisi agrícola i alhora també amb una conjuntura crítica per a la indústria. Així, l'alcalde escriu en un informe a la superioritat una vegada albirada la possibilitat de prompta solució al problema comunicatiu, que suposarà "... un alivio a las familias menesterosas, al paso que proporciona a la industria de esta vila la via de comunicación que tan imperiosamente reclamaba el estado de abatimiento en que por desgracia se hallaba esta población fabril mas que agrícola como asi lo reconoció VE en época no muy remota" (2).

L'estat crític d'Olot es reflecteix, així mateix, en la fiscalitat municipal. El mes d'abril, informant precisament d'aquest tema al Governador provincial, l'alcalde assevera (3): " Cuando en primero Enero último tomé posesión del cargo que VS como digno delegado del Gobierno tuvo a bien conferirme, no pudo causarme por de pronto sorpresa

alguna al estado angustioso muy crítico de esta Población, porque habiendo servido dos veces el mismo destino, tenia en cierta manera conocidas las numerosas obligaciones y responsabilidades a que me había de ver nuevamente en una Villa tan crecida y poco afortunada". Malgrat la factible relativització de les informacions anteriors, per causa de la seva internacionalitat d'aconseguir quelcom de les instàncies governamentals, hem de tenir present la crítica situació de la vila olotina a mitjan segle, partícep d'una crisi general (4). La situació econòmico-social ha d'ésser tinguda molt en compte a l'hora d'analitzar un fenomen epidèmic; ambdós acostumen a estar estretament relacionats. En l'equació "... piu miseria, più sporcizia uguale più colera" (5), Annamaria Forti Messina ha il·lustrat la conexió. La incidència d'una crisi de subsistència, com la que afectà molts indrets el 1853, o bé la d'una crisi industrial, no implica necessàriament l'adveniment d'una epidèmia, però hi contribueix de manera evident si es dóna el cas (6). Si la situació econòmico-social d'una zona o d'una població concreta és important per a l'estudi de l'afectació epidèmica, també ho és, més concretament, la situació - o, millor expressat, les diferències en la situació - dels habitants del lloc. Azagra, en la seva anàlisi del Bienni Progressista a València, recorda respecte a l'epidèmia colèrica: "... es obligado reiterar la alta contribución pagada por las masas populares. No porque ello no sea tristemente lógico, sino por insistir en esa relación plaga-crisis que define la situación: hacinamiento, falta de higiene, deficiente alimentación... endurecidas hasta el límite por la carestía y el paro" (7).

Les epidèmies -denominades per alguns autors, malalties de "prevalència epidèmica" (8) - de còlera, igualment com les de pesta que afectaren Europa a l'època moderna i altres, generen una clara morbiditat, i mortalitat en conseqüència, diferencial. Antonio Fernández ha escrit (9): "El cólera castiga, en primer lugar a las clases bajas, de peor alimentación, higiene más abandonada y vivienda insalubre, en la que se hacinan en poco espacio muchas personas". En la sessió celebrada el primer dia del mes de setembre de l'any 1854 l'alcalde d'Olot, Martí Pararols (10), va dir als com-

panys de consistori i, sobretot, als majors contribuents presents a la reunió, que si la malaltia s'agreugés, "... entonces, además de las atenciones del hospital provisional por los gastos de facultativos, medicinas, sirvientes y otros que causa ya, sería preciso prestar los socorros domiciliarios posibles a la clase proletaria tan numerosa de esta Villa, en cuya clase, por lo visto, se ceba con preferencia la enfermedad..." (11). La desigualtat social, amb tot el que aquesta comporta, és la causant de la situació de morbiditat diferencial. A la sobremortalitat de les capes baixes de la població l'acompanya en el marc de les epidèmies colèriques una sobremortalitat de diferent caràcter, la sobremortalitat femenina (12).

L'epidèmia de còlera de mitjan segle XIX, la segona gran pandèmia colèrica que afectà la Península Ibèrica, penetrà, provinent de l'orient asiàtic, el 1853 per la zona gallega i el 1854 per la catalana procedent, en aquest darrer cas, de Marsella. De Barcelona es va estendre pel litoral mediterrani (13). A la vila d'Olot arribà l'agost del mateix any 1854. Els principis organitzatius per la lluita contra el còlera venien fixats per la Reial Ordre i institucions de Sanitat de 30 de març de 1849. Les Juntes de Sanitat desenrotllaren en els moments crítics un paper important i decisiu: ostentaren o compartiren l'autoritat màxima en els seus respectius àmbits territorials. N'hi havia tant a nivell municipal com a partit o provincial, per sobre de les quals es trobaren les Juntes superiors. És precisament en l'estudi de l'actuació d'una Junta, la del partit d'Olot, durant l'epidèmia colèrica de 1854, que hem centrat el nostre treball (14).

LA JUNTA DE SANITAT: FORMACIÓ I COMPOSICIÓ

Del dia 6 d'agost data la primera notícia recollida de reunió de la Junta de Sanitat del partit d'Olot. La informació procedeix d'un diari portat per un membre de la Junta des del dia 6 d'agost al 23 de setembre. S'hi escriu (15): "Agosto - 6. En este dia con motivo de haber corrido voces alarmantes sobre la existencia del cólera morbo en la Ciudad de Barcelona confirmadas con la llegada á esta Villa de muchos vecinos de aquella, se reunió la Junta de

Sanidad y dictó varias medidas de limpieza y aseo y otras..." A partir d'aquest dia coneixem abastament les seves accions i decisions, a partir tant de l'anteriorment esmentat diari com dels informes, emesos diàriament o amb caràcter puntual, i les comunicacions.-

L'historiador Esteve Paluzie relatà en la seva obra Olot, su comarca, sus extinguidos volcanes, su historia civil, religiosa y local, publicada uns anys després de l'epidèmia de mitjan segle dinovè, les incidències de l'esdeveniment a la vila d'Olot. La seva versió ha perdurat en totes les obres, generals o bé dedicades a aspectes puntuals, que han tractat l'episodi. Tot i que més endavant ens referirem a d'altres dades recollides per Paluzie, ens centrarem ara en concret a les paraules que dedica a la Junta de Sanitat. "Nombrose una junta de sanidad - escriu (16) - compuesta de los médicos D. Pedro Casellas y Don Ramon Masoliver, de los farmacéuticos D. José Torá y Vidueyros y D. Miguel Frigola, señores D. Esteban Ferrer y Pascual, D. Esteban Estorch y Siqués y el alcalde que la presidia D. Martin Pararols". La documentació que hem emprat ens obliga a introduir unes modificacions en l'enumeració de Paluzie.

El president de la Junta és efectivament l'alcalde Martí Pararols (17), representat en algunes de les reunions per l'alcalde segon de la vila, Alexandre de Roca, i en altres pel tinent primer d'alcalde, Salvi Pujadas (18). També en formen part Pere Casellas i Coll, Ramon Masoliver, Josep Torà, Miquel Frigola i Esteve Ferrer -tots ells esmentats per Paluzie-, però també Josep Vidal, Joaquim Llorens i Pau Estorch (segurament el personatge que Paluzie anomena Esteve Estorch). Com a secretari de la Junta actual el mateix secretari de l'Ajuntament, Josep Sitjar (19). El metge Pere Casellas i Coll actuà com a subdelegat de medicina i cirurgia de la Junta i fou, en realitat, el seu director efectiu (20).

REFUGIATS I MESURES PREVENTIVES

Unes ratlles més amunt hem reproduït un fragment del diari de la Junta, del dia 6 d'agost concretament, en el que es feia esment de rumors sobre l'afectació colèrica a Barcelona, que es veien "... confirmadas con la llegada a

esta Villa de muchos vecinos de aquella..." (21). L'epidèmia provoca la sortida d'una ciutat o vila de part de la població, normalment la pertanyent a un nivell social més elevat. A Olot es refugiaren sobretot gent procedent de Barcelona i Vic. En una comunicació de l'alcaldia es recalca aquest fet. S'escriu sobre "... esta Villa donde vienen a refugiarse muchísimos de Bar(celo)na, Vich y demas puntos invadidos..." (22). Són, precisament, aquests dos punts els més citats en les missives i informes de l'alcaldia i la Junta de Sanitat en la primera vintena del mes d'agost. Així, el dubdelegat de la Junta relata en un informe al president de la Junta de Sanitat de la província de Girona, datat del 19 d'agost: "No teniendo que referirme a los partes sanitarios del Partido porque durante las dos últimas quincenas no he recibido ninguno, a excepcion de uno que tampoco ofrece cosa notable, y concretándome cual cumple a mi deber al estado sanitario de esta Villa, debo manifestarle que hasta ocho o diez dias atrás se gozaba en ella a buen seguro de muchisima mas salud que la acostumbra en iguales estaciones de los demas años, apesar de la alarma ya difundida por las ocurrencias enfermizas de la Capital del Principado y las que en menor escala se habian referido existir en la parte de Vich donde no se duda que reinan ciertas afecciones colérico sospechosas que dependientes cuando menos de la constelación epidémica general parece quererse fixar en nuestro territorio con el favor o ayuda de las disposiciones estacionales y especiales que le son propias en los actuales tiempos". I afegeix, més endavant: "La Villa se halla llena de forasteros principalmente de Barcelona..." (23).

L'inici de l'arribada de refugiats de Vic portarà a la Junta a instar al seu president, i alhora alcalde, a escriure al seu homòleg d'aquella ciutat per a informar-se de la situació sanitària de la població que presidia (24). En la carta es demanen dades sobre la malaltia i els mitjans emprats per a combatre-la (25). L'alcalde vigatà, Joan Vaxeras, confirma l'existència de malalts i difunts, però remarca que la "...enfermedad no ha sido declarada por los S.S. Facultativos per el Colera morbo asiático, y muchos menos por otra que sea contagiosa." (26). Les localitats són molt reticents, pels perjudicis que se'n deriven, a acceptar l'e-

xistència de l'epidèmia. Ahora, les poblacions en principi no afectades són habitualment molt precabudes respecte a les que es creuen afectades. La presència a Olot de refugiats no devia ésser de cap de les maneres tranquilitzadora, ni per als habitats de la vila ni per a les poblacions veïnes (27). La Junta decretà, des del dia 6 d'agost, mesures de prevenció davant l'eventual invasió del còlera.

BANS I EDICTES

El dia 9 d'agost s'escriu a diversos alcaldes sobre la venda de carn en mal estat ("... la Junta que presido ha acordado oficiar a V, como lo hago, encargándole que en lo sucesivo prohiba espresamente en todo el radio de la jurisdicción la venta de toda clase de carne que no haya sido antes viscerada y declarada sana por el vocal de esta Junta. D. José Vidal. Veterinario" (28). Del dia abans, no obstant, data el primer ban del qual tenim coneixement. De fet, les mesures de la Junta es posen en coneixement de la població a través de bans, edictes i anuncis, fixats en punts diversos de la vila (29). Es llegeix en el ban: "Atenent a las circunstancias actuales, per amenasar lo Colera morbo Asiatic a la Capital del Principat, se considera necesari dictar totas aquellas prevencions conduhents a evitar que tant desastrós contagi tingua lloch en esta Vila, y en sa consecuencia de acort ab la Junta de sanitat de la mateixa y son Partit se ordena lo rigurós cumpliment y estricta observancia dels articles següents" (30). A continuació s'especificuen els catorze articles contenint les pautes a seguir. Els punts es centren en la neteja de carrers, patis i cases, en la manera de desfer-se de fems, escombraries i immundícies en general, així com la regulació de la seva utilització en l'agricultura, la neteja de fonts i abeuradors, la tinença de bestiar i les prevencions a tenir en compte respecte a l'alimentació. El ban fineix amb advertències a la contravençió de les disposicions per part de la població (31).

Malgrat les advertències de la Junta, les recomanacions i normes consignades en els articles no són obeïts. De fet, la impopularitat de les disposicions emanades de les Juntes de Sanitat és una situació generalment evident (32). En un dels edictes datats el dia 18 de juliol s'anota: "A pesar

dels bandos y repetidas disposiciones dictadas per la limpieza per la limpieza y altres medis de prevenció per evitar lo terrible azot del Cólera que nos amensasa; se observa un grave y culpable descuit en lo cumpliment dels principals articles referents a dita limpieza". Els "principals articles" són cinc. Els quatre primers fan referència a la neteja de carrers i femers, a l'extracció de fems, escombraries i immundícies en general i a la netedat de fonts i abeuradors. El cinquè incideix en l'alimentació: "Se prohibeix aixis mateix la venda de fruitas verdas ni maduras que sien sospitosas o dañosas a la salut, y molt en particular per ara la venda de avellanas tendras". La contravenció d'alguna de les disposicions serà castigada amb una multa de "dos rals velló" (33). Del mateix dia és també un altre edicte que recull les disposicions de l'Ajuntament sobre neteja de femers i cria d'animals. Es dona el plaç de dos dies per a treure a fora de la població els porcs, ànecs, oques i gallines, i per a netejar els femers i llocs de cria (34). Amb data 30 d'agost es reproduirà íntegrament l'edicte anterior (35).

L'edicte de 22 d'agost prohibeix la venda de determinats aliments, ja que "...la experiencia (ha) demostrat que entre las cosas que mes perjudican la salud pública en las críticas circunstancias actuales son todas las fruitas com tomatas, melons, peras, pomas, y toda altre semblant incluso los cogombres, pabrots, fasols tendres, bolets y cargols" (36). L'Ajuntament, després de consultar a la Junta, decideix prohibir-ne la venda, la no observació de la qual pot portar a la pèrdua de la mercaderia i a pagar, a més una multa del doble del valor d'aquella. En aquests dies les mesures i ordres s'intensifiquen a causa de l'afectació de l'epidèmia a la vila. De les recomanacions s'ha passat a les obligacions, i les penes als contraventors s'agreugen. Així, dels dos rals de multa del dia 18 d'agost es passa a quatre en un edicte del dia 23. "A pesar de estar repetidament previngut lo necesari per la limpieza tant recomenada per lo Govern a fi de procurar la conservació de la salud publica - comença notant aquest edicte -, se ha observat grave descuit o indolencia en alguns dels principals y mes interesants articles y no podent tolerar semblant falta en la situació perillosa quens amensasa..." Les obres s'especi-

figuen en tres punts. El primer: "Tots los femers, deposits de aguas sucias, corredors, patis y demes llochs ahont se acostuman tirar los desperdiciis o inmundicias, serán netejats desde luego y cuidats degudament perque en lo sucesiu se mantinguan limpios". La separació entre aigües potables i aigües residuals és fonamental de cara a evitar la propagació de l'epidèmia, ja que bona part dels afectats poden eliminar durant unes tres setmanes gèrmens nocius, tant a través dels vòmits - freqüents en el colèric - com en les deposicions fecals. El segon punt fa referència a la cria de bestiar i el tercer regula l'horari d'extracció de femers i "deposits de comunas" (37). El dia 11 de setembre es publica un edicte regulant la venda y traslació de l'aviram. Els contraventors són multats amb la pèrdua de la mercaderia i el pagament de quatre rals (38).

ELS INFORMES DE LA JUNTA

Al marge de bans i edictes, sobretot en la primera quinzena del mes d'agost, la Junta fa inspeccions al mercat, de les quals es deriva l'orientació d'alguns dels bans esmentats en l'apartat anterior (39), i també porta a terme una visita a totes les cases de la població, a efectes informatius (40). Així mateix, en alguna ocasió, tramet missives sobre temes molt puntuals i particulars a alguna persona o família, en relació a incompliments normatius (41). De totes maneres, però, malgrat les disposicions i mesures, la presència de l'epidèmia no és reconeguda oficialment fins a principis del mes de setembre. En la reunió de la Junta de Sanitat del dia 3 es decideix encarregar als membres d'aquesta, Pere Casellas i Coll, Ramon Masoliver, Joaquim Llorens i Pau Estorch, la presentació d'un informe sobre la malaltia que afectava la població. L'informe és elaborat amb data de 6 de setembre, i en ell els facultatius escriuen que "... aflige a esta villa la enfermedad reinante o cólera epidémico desde el dia 10 de Agosto últ(im)o, habiendo observado que con preferencia ha invadido la clase menesterosa, que generalmente habita los arrabales de la población (...). Por último que el número de inválidos, fallecidos y existentes, con referencia a los partes dados a la Alcaldia, viene a resultar, el de los primeros 240, el de los segundos 62,

y el de los últimos 44". La Junta, en reunió del día 9 de setembre, aprova l'informe, i d'aquesta manera "...declara existente, sin la menor duda, la enfermedad entendida o cólera morbo epidémico en esta poblacion desde el dia 10 de Agosto último" (42).

A propòsit de la intrucció del cólera a la vila d'Olot el dia 10 d'agost ens han quedat diverses notícies, essent especialment interessant l'informe redactat pel subdelegat de medicina i cirurgia Pere Casellas i Coll el dia 19 del mateix mes (43), destinat al president de la Junta Provincial. El doctor Casellas escriu: "Así es que existian algunos cólicos que si bien son comunes en la estacion presente y que por razon podian llamarse estacionales revestian o mas bien empezaron por revestir cierto carácter que los hacia mas susceptibles de gravedad que en otras ocasiones si se descuidaban o eran considerados por un régimen contrario, mas ninguno se habia presentado alarmante, hasta diez dias atrás en que se me llamó por un caso de un joven muy endeble procedente de Barcelona pero con tales predisposiciones peculiares suyas de circunstancias tan desagradables que al momento no selo me hicieron diagnosticar de sospechoso sino que me indujeron a presagiar un resultado fatal, deduciéndolo no solo de los síntomas que ofrecia, sino de los antecedentes que habían mediado desde su salida de Bar(celo)na, y durante el viage rapido y cansado que llevo mas que suficientes para producir no un colico interno y grave como se puede presentar en cualquiera de las disposiciones y circunstancias principalmente sometidas a la acción de causas deprimentes como en que se había hallado el tal sugeto y despues de viage tan precipitado y excesos que en el hizo, sino un colera morbo asiatico cual parece haberse introducido en nuestros suelos lo cierto es que dicho sugeto fue prontamente víctima de sus imprudentes escesos y demas concausas". I, tot seguit, afegeix: "El otro caso acaecido mas ultimamente, pero que no habia tenido la mas remota comunicacion con el espresado es el de otro sugeto varon que hacia ya algunoss dias que se hallaba indispuesto del vientre, dotado también de ciertas indisposiciones constitucionales achacosas que habiendose acalorado y bebido agua fresca el dia quince procsimo pasado en hora fuerte del sol, al llegar

a su casa fue prendido de un colico grave sospechoso que en dos dias lo ha llevado a la tumba". I, encara, més endavant: "Dichos casos son peculiares a los mismos individuos, cada uno a su manera, y provocados por sus excesos y descuidos, pero con todo parece ofrecen alguna particularidad sospechosa que merece tenerse en cuenta y en reservada espectacion por si en adelante se presentan nuevos casos que tengan alguna referencia con los mismos" (44).

Al costat d'informes com l'anterior, dirigits a la Junta Provincial de Sanitat, presidida pel Governador, el subdelegat Casellas n'envia diàriament durant els darrers dies del mes d'agost i el mes de setembre a l'alcalde Pararols, president de la Junta del partit d'Olot. A voltes, en un mateix dia, se'n redacta més d'un (45). En aquestes comunicacions s'explica la situació sanitària de la vila i l'evolució de la malaltia i els malalts. Les informacions que contenen procedeixen fonamentalment de les visites i observacions de Joaquim Llorens i Pau Estorch, a part del mateix Casellas. Els informes del mes de setembre són més complets i detallats en general, i se'ls adjunta a vegades dades de l'hospital. La causa de la modificació és possiblement una nota de l'alcaldia, de 31 d'agost, en la qual es reclama diàriament "...un parte circunstanciado de los individuos que haya visitado atacados de la enfermedad reinante, con expresion de sus sintomas, curso, medicacion y efectos de la misma, todo con arreglo a la legislación vigente y a los fines prevenidos por la entendida superioridad" (46).

No disposem de dades prou fiables per a establir el balanç mortífer de l'epidèmia a la vila d'Olot. D'una banda sabem els morts a l'hospital provisional d'alguns dies del mes de setembre, i de l'altra disposem del registre parroquial. Segons les dades procedents d'aquest darrer el mes d'agost moriren 83 persones -la major part de les quals, després del dia 10-, 21 dones, 17 homes, 21 nenes i 24 nens; el mes següent un total de 150 persones que, desglossades, són 60 dones, 40 homes, 25 nenes i 25 nens, i l'octubre 43, dels quals 6 dones, 11 homes, 13 nenes i 13 nens (47). D'aquests finats, però, caldria restar-ne els difunts per mort natural o per altres causes alienes al còlera, i alhora comptar amb la possibilitat de l'existència d'ocultaments (48) i enterraments no comptabilitzats. L'únic que podem anotar amb seguretat és l'inici de l'epidèmia de còlera entorn el dia 10 del mes d'agost i els seus moments àlgids en els pri-

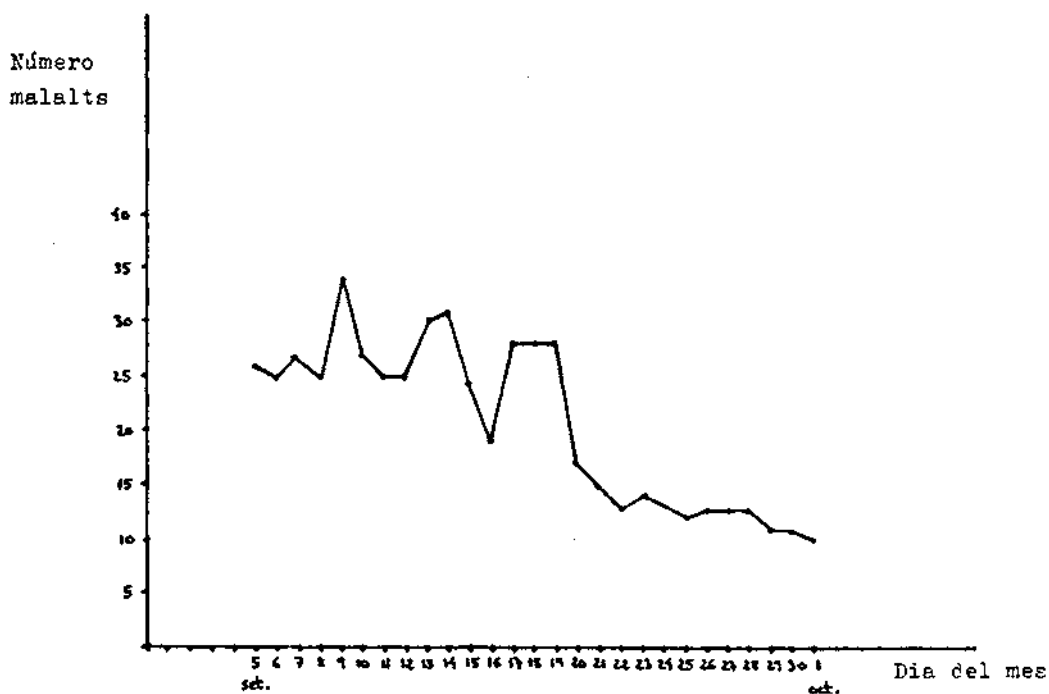
mers dies del mes de setembre. Josep Saderra i Mata va escriure que en pocs dies l'epidèmia produí 400 morts, dada ben segur exagerada, que recullen Joaquim Danés i, posteriorment, altres autors (49).

L'HOSPITAL PROVISIONAL I EL CEMENTIRI

La Junta de Sanitat del partit d'Olot, molt previsòriament, en reunió el dia 7 d'agost, acordà dirigir-se a l'Ajuntament per a senyalar un lloc "... para que en aquel supuesto caso (l'afectació de l'epidèmia colèrica a Olot) pueda servir de hospital de coléricos" (50). L'assumpte, però, degué quedar aturat, i així el dia 20 del mateix mes es va escriure que "La Junta de acuerdo con el Ayuntamiento se ocupó muy seriamente de señalar local para hospital de coléricos, y de los medios de dotarlo de los útiles necesarios". I, tot seguit, s'afegeix: "Se acordó tomar algunas piezas del hosp(icio) al objeto indicado" (51). És a dir, es decideix instal·lar l'hospital provisional a l'hospici, que és visitat l'endemà per membres de la Junta per a decidir les sales que calia destinar a hospital. En els dies següents s'inicia el procés d'acondicionament. Fins a principis del mes de setembre no funcionà, però, normalment. En la gràfica I es pot observar l'evolució del nombre de malalts existents en el local durant tot el novè mes de l'any 1854. Des del principi hi hagué problemes de dotació. Així, el dia 4 de setembre es fa necessari apel·lar al comandant militar de la vila d'Olot per a que cedeixi llits propietat de l'exèrcit a l'hospital provisional (52). En el nou hospital serviren, a part de metges i personal sanitari en general, un grup de religiosos.

Si per una banda la proximitat de l'epidèmia portà a plantejar-se la qüestió del nou hospital, de l'altra féu reconsiderar el tema del trasllat del cementiri. L'Ajuntament d'Olot, en comunicació de l'onze d'agost, va demanar a la Junta de Sanitat del partit un informe sobre el cementiri de la vila i la conveniència de traslladar-lo a una altra ubicació (53). La Junta discutí ben aviat un tema, aquest, que considerava de gran interès, i quatre dies després havia elaborat un primer esborrany de l'informe, d'una extensió considerable i exposició modèlica (54). Sembla,

Gràfica I.- Nombre de malalts de còlera existents a l'Hospital provisional d'Olot (5 de setembre a 1 d'octubre de 1854).

Font: Per les dades del 5 al 12 de setembre, " Hospital provisional. Estado de los enfermos de còlera que ha habido, y de los que quedan en él "; del 13 de setembre a l'1 d'octubre, " 1854. Sanidad. Copia del expediente ". A.H.C.O., Fons Municipal, Sèrie Sanitat, 1787-1854.

però, que no es fins el dia 19 que s'emet l'informe definitiu (55). La Junta es declara partidària de procedir a la trasllació del cementiri a un altre indret ("Quede pues sentado que un nuevo cementerio en esta Villa se hace tanto mas necesario, indispensable y urgente cuanto mas posible fuese, mayormente para el caso inesperado de que se presentara el cruel azote que tan cerca nos amenaza, y que el puesto mas preferible bajo todos los conceptos fuera el que se lleva indicado, propio del S(eñ)or Cabirol, de pertenencia del Manso llamado la Fabrega, del Termino de esta Villa", a causa fonamentalment de "... su incompetente situacion, insuficiencia respectiva y mala construccion...", problemes agreujats per les circumstàncies que en aquell moment afectaven la població (56). L'Ajuntament, una vegada estudiat l'informe, decidí el trasllat del cementiri a l'indret expressamentt indicat (57).

FI DE L'EPIDÈMIA

A partir de la segona quinzena del mes de setembre de 1854 s'inicia un progressiu descens de la virulència de l'affectació colèrica a la vila olotina. A principis del mes següent l'epidèmia ha pràcticament desaparegut. L'alcaldia, el dia 7 d'octubre, fixa un ban en el queal es llegeix: "Nos apresuramos a manifestaros que el Cólera epidémico ya no existe en nuestro recinto. Asi lo han declarado la Junta de Sanidad y todos los facultativos residentes en esta Villa" (58). Al mateix temps - "A fin de tributar al Ser supremo acciones de gracias por haberse dignado oír las plegarias que le han dirigido en los azarosos dias de tribulacion porque hemos pasado..." (59) -, l'alcalde Martí Pararols en un altre ban convida al veïnat a assistir a un Te Deum que es celebrà l'endemà a l'església de Sant Esteve (60), i a un ofici i un aniversari en memòria dels difunts a l'església del Tura el dilluns i dijous següents respectivament (61). En un esborrany d'un anunci del mateix dia l'alcaldia es refereix al paper de la patrona de la vila, la Verge del Tura, en la desaparició de la malaltia, i d'aquesta manera una vegada allunyat el perill, és necessari, "... recurrir con fervorosas rogativas al Todo poderoso y á la mediacion segura de nuestra heroica Patrona la Virgen del Tura, justo será que con actos de agradecimiento se tribute a la misma divinidad y a tan excelsa madre un voto de gracias" (62).

Esteve Paluzie, en la seva crònica dels esdeveniments, atorga també a la patrona un paper decisiu en el minvament dels estralls provocats per còlera. Així, escriu: "El cólera seguia diezmando a la població, cuando en 14 de setiembre empezaron las rogativas públicas para implorar al Altísimo su intercesion en dias tan calamitosos. Verificóse una solemne procesion con la imagen de la virgen del Tura, celebrada con toda solemnidad y edificacion. Es tanta la confianza que han tenido siempre los olotenses a su excelsa patrona, que vióse desaparecer como por encanto el pánico que se habia apoderado de los habitantes, y al dia siguiente no hubo tantos atacados. En efecto, declinó la enfermedad en términos que a los ocho dias ya no habia mas que alguno que otro caso" (63). L'atribució a la divinitat del paper director en l'evolució de les epidèmies és una actitud generalment estesa, i que trobem tant en el passat més remot com en el més proper, i àdhuc en el present (64). El dia 14 de setembre es féu la processó abans esmentada, l'endemà "...á las 10 horas un solemne Offici de rogativas...", el dia 17 -diumenge-, una processó amb la imatge del Sant Crist, el dia 8 d'octubre, com ja hem referit, un ofici i un Te Deum, el 9 un ofici d'acció de gràcies a l'església del Tura i el dia 12 un aniversari de difunts (65).

Amb la fi de l'epidèmia de còlera no s'esvaïen, però, tots els problemes dels habitants de la vila. Per a uns s'acabaven o minvaven, per a d'altres, en canvi, s'agreuaven particularment. Com bé escriu Pilar Faus, no tots els grups socials tenen el mateix comportament davant l'epidèmia (66), ni tampoc, evidentment i conseqüent, en són afectats per igual ni les seqüeles que se'n deriven incideixen sobre ells en la mateixa intensitat. El còlera de 1854 agreuja a Olot la ja crítica situació en què es trobava la vila a principis d'any. L'exposició que fa l'Ajuntament a final d'any és eloqüent: "... el conflicto por que ha pasado esta pais por razon de la perdida de la penultima cosecha, y de las dos ultimas del viñedo, y las desgracias lamentables por consecuencia del colera morbo que ha dejado la general paralización de la fabricación..." (67). La lenta i irregular recuperació de la població no comporta paral·lelament una disminució de les diferències ni un minvament en les distàncies socials, que una nova conjuntura crítica pot posar de nou en qualsevol moment en una evidència flagrant, una evidència

que és factible d'ésser captada amb un enfocament adequat i que remarca l'interés de l'estudi de les epidèmies, malgrat que no siguin les més grans causants de mortalitat existents.

NOTES

- (1) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 3 març 1854 (borrador).
- (2) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 11 març 1854. "En estos momentos escriu Maria de Bolòs - las dificultades de las comunicaciones eran enormes. Hasta mediados del siglo XIX, que se construyó la carretera que unía Olot con Girona, no existía para llegar a dicha población más que caminos de carro". BOLÓS, Maria de, La comarca de Olot. Estudio de geografía regional, Barcelona, 1977, p. 266.
- (3) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, de l'alcalde d'Olot al governador provincial, 16 abril 1854. Dos mesos abans escriuen: "El Ayuntamiento Constit(uciona)l de la M(uy) L(eal) Villa de Olot, con el lleno de confianza que le inspira el conocido interes que en no lejanos dias se tomó VE para aliviar en lo posible la negra suerte de esta población desventurada, atento y con el respeto debido a VE expone: Que la espantosa miseria en que se ve sumida una considerable parte de este vecindario debida a la mala cosecha del año ultimo; la deplorable falta de vias de comunicacion que imposibilita a los numerosos industriales de esta Villa importar con baratura las primeras materias y exportar con igual ventaja los géneros elavorados, circunstancia que ni de mucho eran tan de sentir en epoca no muy remota en razon a que se hallaban en identico caso muchas poblaciones del Principado; y el conflicto por fin que corre este Cabildo para cubrir, como dever, las atenciones del estado y municipales en el corriente año, con motivo de la considerable baja que ha sufrido el arriendo sobre líquidos, único recurso en que cuenta esta municipalidad para atender a aquellás, ha puesto a este Ayuntamiento en el apurado trance de meditar seriamente los medios que debe adoptar a fin de cumplir con el Estado y salvar si es posible el hambre que se asoma al dintel de la puerta de estos pacíficos e industriosos vecinos." A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 6 febrer 1854.

- (4) El governador de la província de Girona escriu que 1854 és "... un año de escasez y general miseria". Carta del governador a l'alcalde d'Olot, en resposta a la comunicació de 16 d'abril de 1854, esmentada en la nota anterior, de la qual es troba a continuació.
- (5) Forti Messina, Annamaria, "Il colera e le condizioni igienico sanitarie di Napoli nel 1836-37" a Storia Urbana, nº 3, 1977, p. 27. "Plus encore qu'une maladie des mains mouillées - ha escrit Bousigue -, le choléra est une maladie des mains souillées, une maladie de la misère matérielle." Bousigue, Jean-Yves, "L'épidémie, objet de l'histoire: le choléra dans le canton des Cabannes (1854)" a Annales du Midi, nº 172, oct.-des. 1985, p. 415.
- (6) Sobre la relació entre crisis agràries i epidèmies colèriques vegeu, per exemple, els treballs sobre Galícia a mitjan segle XIX a Crisis agrarias y crecimiento económico en Galicia en el siglo XIX. La Coruña, 1981, i Rodríguez Galdo, María Xosé, "Hambre, epidemia y crisis demográfica en la Galicia litoral a mediados del siglo XIX" a Enfermedad y castigo, Madrid, 1984, pp. 53-68.
- (7) Azagra Ros, Joaquín, El Bienio Progresista en Valencia. Análisis de una situación revolucionaria a mediados del siglo XIX (1854-1856). València, 1978, p. 77.
- (8) Els doctors Bernabeu Mestre i López Piñero recomanaren aquesta segona denominació, extreta dels treballs de McMahon i Pugh, en l'exposició de la ponència "Transición epidemiológica y transición demográfica. Reflexiones en torno al estudio de las causas de mortalidad en España en el periodo 1800-1930" a I Congreso Hispano-Luso-Italià de Demografía Històrica, Barcelona, 22-25 abril 1987.
- (9) Fernández, Antonio, "La epidemia de cólera de 1854-1855" a Epidemias y sociedad en Madrid, Barcelona, 1985, p. 46 (l'estudi havia estat publicat a Estudios de Historia Contemporánea, nº 1, 1976). José Ramón de Urquijo conclou la seva anàlisi de la situació de les classes popu-

lars madrilenyes amb les paraules següents: "En estas condiciones no resultaba nada extraño que el cólera atacase en primer lugar en los barrios populares madrileños". Urquijo y Goitia, José Ramon de, "Condiciones de vida y cólera: la epidemia de 1854-1856 en Madrid" a Estudios de Historia Social, nº 15, oct.-des. 1980, p. 84. Vegeu, del mateix autor, La revolución de 1854 en Madrid, Madrid, 1984, pp. 365-429, i "Madrid ante la epidemia de cólera de 1854-56" a Enfermedad y..., pp. 27-51. L'historiador Michel Vovelle ha resumit en una frase de desigualtat social davant la mort: "... no hi ha res tan desigual o tan poc igualitari com el darrer passatge". Vovelle, Michel. "Sobre la mort" a L'avengç, nº 78, gener 1985, p. 53.

- (10) Martí Pararols havia esdevingut alcalde després del triomf del pronunciament de 1854. Joan de Garganta el definí com "...el més intel·ligent de tots els polítics olotins del Vuitcents, home de tremp singular i d'habilitat poc corrent, i, ahora, cacic formidable". Garganta, Joan de, "De Tamboriner a Fontaner. La política d'un vallfognista" a La Ciutat d'Olot, nº 72, 20 octubre 1934. Martí Pararols i la seva situació política ens són, a hores d'ara, igualment com les de la resta de polítics olotins del segle XIX, totalment desconegudes. Sobre la revolució de 1854 vegeu sobretot Kiernan, V.G., The Revolution of 1854 in Spanish History, Oxford, 1966.
- (11) A.H.C.O., F.M., S.M.A., 1849-1856, Libro de actas celebradas en los años 1853, 54, 55 y 56, foli 54r. El subratllat és nostre. Terrades, en l'anàlisi de l'afectació del cólera de 1885 en Banyoles, afirma: "...en el cas del cólera, si bé tothom pot participar d'una certa por i de les desinfeccions generals, només hi ha un lloc vertaderament afectat: la zona pobre de Banyoles". Terrades, Dolors "Les epidèmies de cólera a Banyoles en el segle XIX" a Revista de Girona, nº 101, 1982, p. 356. En moltes ocasions els membres de les classes altes, tal com Boccacio havia ja il·lustrat en el Decameron fugen de les ciutats per a refugiar-se a les seves cases de camp. Per a 1854, Manresa ens ofereix un

exemple de la "diàspora de ciutadans honrats i consellers". Sánchez, Ferran, Noticia del Còlera i d'altres epidèmies. Bandolers, Reialistes i Liberals a la Catalunya Central (1820-1827), Sallent, 1987, p. 39. A Barcelona, "... aquelles personas que disponían de medios de fortuna para ello abandonaban alocadamente la ciudad para preservarse en una pequeña población o casa de campo". Roure, Conrado, Recuerdos de mi larga vida, vol. I, Barcelona, 1925, p. 33.

- (12) "...un balance mejor ajustado de las víctimas - de l'epidèmia de mitjan segle XIX - debería tener en cuenta, además, los efectos de una sobremortalidad femenina muy acusada (160 mujeres por cada 100 hombres)..." Nadal, Jordi, La población española (Siglos XVI a XX), Barcelona, 1984, p. 148. "Características de la mortalidad colérica, en todos los casos comprobados hasta el momento, fueron su preferencia femenina y su predilección por los grupos de edad comprendida entre 30 y 60 años". Rodríguez Ocaña, Esteban, "La primera pandemia de cólera en España, 1833-35 " a Jano. Medicina y Humanidades, nº 728, maig 1986, p. 78.
- (13) Nadal, Jordi, La población..., p. 148.
- (14) Aquest treball s'ha de considerar un primer apropament a l'estudi de l'afectació del cólera de mitjan segle XIX a la zona olotina, que tindrà, ben aviat, continuació.
- (15) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, "1854. Sanidad. Extracto diario de ocurrencias".
- (16) Paluzie, Esteban, Olot, su comarca, sus extinguidos volcanes, su historia civil, religiosa y local, Barcelona, 1860, p. 140. Joaquim Danés (Historia d'Olot, vol. IX, Olot, 1983, p. 1564), basant-se en el text anterior, el reproduueix, variant només l'ordre dels noms i el cognom Masoliver per Moliner.

- (17) En el cas de Pararols es donarà la circumstància en ell, el president de la Junta, era metge. En alguna població l'alcalde delegarà la presidència en una altra autoritat que tinguis aquest ofici. Vegeu, per exemple, el cas de Madrid. Urquijo y Goitia, José Ramón de, La revolución de..., p. 371.
- (18) Són una mostra de la primera substitució les reunions de 7 d'agost i 3 i 9 de setembre, mentre que de la segona la de 6 d'agost de 1854. A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, "1854. Sanidad. Copia del Expediente " i " 1854. Sanidad. Acuerdos de la Junta".
- (19) Els documents emprats per a conferir la llista de membres de la Junta de Sanitat del partit d'Olot són els que esmentem en la nota anterior, i el borrador d'una carta de 0 d'agost de 1854, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854. Paluzie hauria omès, doncs, el secretari Josep Sitjar, i Joaquim Llorens i Josep Vidal, a més de confondre Pau amb Esteve Estorch. Sobre aquest darrer es pot consultar la comunicació presentada al III Congrés d'Història de la Medicina Catalana (Lleida, 1981) per Enric Mut Remolà, "Pau Estorch i Siqués, un metge olotí del segle XIX" a Gimbernat. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència, I, 1984, pp. 206-215.
- (20) Pere Casellas i Coll va nèixer a principis de segle a Torroella de Montgrí - Danés dubta entre 1805 i 1806 - i va morir a Olot l'any 1863. Danés, Joaquim, Història d'Olot, ff. 7083-7089, part no publicada, carpeta 13, Biblioteca "Marià Vayreda" d'Olot.
- (21) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Extracto diario de ocurrencias".
- (22) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 19 agost 1854 (borrador). En la reunió de la Junta de 6 d'agost es parla del còlera, "... que segun voces muy caracterizadas ejerce ya sus estragos en la Ciudad de Barcelona, como así parece comprobarlo la continua llegada aquí de familias

procedentes de la espresada Ciudad que vienen huyendo de aquel terrible azote..." A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Acuerdos de la Junta".

- (23) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 19 agost 1854, l'informe també es troba a S.S., 1787-1854.
- (24) "... principiò la sesión - de la Junta de Sanitat el 8 d'agost - haciendo mérito de algunas voces alarmantes que han corrido con respecto a la existencia del cólera en la ciudad de Vich, casi comprobada con la llegada de varias familias procedentes de la misma Ciudad, que, segun se dice, vienen huyendo de aquella enfermedad; y deseando esta Junta no personar medio alguno de precaución para evitar en lo posible el contagio, acordó pasar desde luego un atento oficio al S(eñ)or Alcalde de la espresada Ciudad para que en su calidad de presidente de la Junta de sanidad de aquel punto, se dignemanifestar si en efecto han ocurrido en su jurisdicción algunos casos de cólera o con síntomas de tal, su mayor o menor número y al propio tiempo los medios que se hayan conocido más a propósito para combatir d(ic)ha enfermedad..." A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Acuerdos de la Junta". La carta tramesa per l'alcalde d'Olot, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 8 agost 1854 (borrador).
- (25) Ibid.
- (26) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, de l'alcalde de Vic al d'Olot, 10 agost 1854.
- (27) Vegeu en aquest sentit la carta tramesa per la Junta de Sanitat del partit de Figueres a l'alcalde d'Olot, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 25 agost 1854.
- (28) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 9 agost 1854 (borrador). Vegeu també sobre aquesta qüestió l'acta de la reunió de la Junta de 6 d'agost, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Acuerdos de la Junta".

- (29) En algunes ocasions, no obstant, la Junta trametrà missives als particulars sobre alguns temes puntuals, o fins i tot farà algunes visites casa per casa. Vegeu, per aquestes qüestions, el principi del següent apartat.
- (30) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, ban 18 agost 1854.
- (31) "Tota contravenció a las indicadas disposiciones, será castigada sens contemplació de ninguna clase per regla general, ab tot lo rigor de las penas que concedeix las lleys á la Autoritat local..." Ibid.
- (32) Sobre aquesta qüestió vegeu el bon treball, ambientat en el segle dissetè, de Carlo M. Cipolla, Chi ruppe ii rastelli a Monte Lupo?, Bolonya, 1977.
- (33) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, edicte 18 agost 1854. Vegeu també l'acta de la reunió de la Junta de 17 d'agost, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Acuerdos de la Junta".
- (34) "La reprehensible conducta de alguns particulars en lo cumpliment dels articles interesantissims sobre la limpia de fermers y cria de Tocinos y demes animals que son continuament causa de un foco de putrefacció perjudicial á la Salut publica, obliga al Ajuntament á pendrer las mes severas medidas perque si be alguns particulars demostran ser poch celosos de la conservació de sa propia salut, lo Ajuntament no obstant deu procurar no sols la sua, si que la de tots; y en sa virtud ordena: que dintre dos dias se hagian tret á fora de Poblacio tots los tocinos y demás animals con anechs, ocas, gallinas, etc., y deixar limpios los fermers y puestos de cria, en la inteligencia que passats dits dos dias, la Autoritat per los medis de que pot valerse farà tirar al riu ó en paratge convient per inutilisar dits animals, y sens perjudici de las penas á que se facian acreeadors los contraventors". A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, edicte 18 agost 1854.

- (35) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, edicte 30 agost 1854 (borrador). En el diari de la Junta ja s'especificava aquesta circumstància: "Se reproduce el bando de limpieza y salubridad". A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Extracto diario de ocurrencias".
- (36) En el borrador datat el dia anterior no estaven inclosos els fesols tendres. A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, edictes 21 agost 1854 (borrador) i 22 agost 1854.
- (37) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, edicte 23 agost 1854 (borrador).
- (38) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, edicte 11 setembre 1854.
- (39) Vegeu les actes de les reunions dels dies 6 i 7 d'agost de la Junta de Sanitat, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Snidad. Acuerdos de la Junta".
- (40) En la reunió de la Junta del dia 6 d'agost s'acorda de fer "...una visita domiciliaria á toda la poblacion a fin de inquirir los vicios de que adolezca la policia doméstica y poder adoptar, con conocimiento de causa, las oportunas medidas". Ibid.
- (41) Vegeu, per exemple, A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 31 agost 1854 (borrador).
- (42) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad, Copia del Expediente". En el diari d'un membre de la Junta, el dia 9 de setembre, s'escriu: "La Junta de Sanidad en sesion de este dia ha declarado "oficialmente" existente el Cólera en esta Villa desde el dia 10 de Agosto últ(im)o". A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Extracto diario de ocurrencias".
- (43) A Ibid., el dia 10 s'anota: "El S(eñ)or Subdelegado da parte ha haber visitado a un joven procedente de Bar(celo)na atacado de un cólico q(u)e dice ser de carácter colérico, cuyas cusas atribuye á las fatigas del camino y al desarreglo de comidas y bebidas".

- (44) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 19 agost 1854. Vegeu també l'informe del dia 10 d'agost, a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 10 agost 1854.
- (45) El dia 23, posem per cas, se n'elabora un al matí i un altre a la tarda. A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 23 agost 1854.
- (46) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 31 agost 1854 (borrador). L'obligació de donar notícia dels malalts visitats és recordada sovint durant les epidèmies per les autoritats. Vegeu, per exemple, les disposicions de la Junta de Vitòria l'any 1855, a Ramos Calvo, Pedro Manuel, El cólera en Alava Vitòria, 1986, p. 68.
- (47) A continuació, a efectes informatius i comparatius, donem les dades de mortalitat de tot l'any 1854: gener - 36, febrer - 24, març - 29, abril - 21, maig - 16, juny - 16, juliol - 22, agost - 83, setembre - 150, octubre - 43, novembre - 54 i desembre - 49. Total 1854 - 543. A.P.S.E.O., R.D. 1.2.17, llibre d'òbits 1851-1864, ff. 42v-79r i 104r-105r; R.D.1.2.18, llibre d'òbits 1865-1876, f. 338v, i R.D.2.1.19, llibre de defuncions d'albats 1851-1876, ff. 28r-44v. En el text, una mica imprecisament, hem assimilat albat a nen/a.
- (48) A un ocultament, com a mínim parcial, fa referència la següent nota de Miquel Frigola dirigida a Martí Pararols el dia 30 d'agost: "Como á individuo de la Junta de Sanidad me considero en el deber de noticiarles, que desde las diez de la noche del dia de ayer se re tiene un cadaver en la casa de Fran(cis)co Viñeta Dro(uer)o calle de S(an) Estevan, y como la demora de su entierro en las circunstancias actuales podria perjudicar considerableme(en)te a la salud publica, se lo participo inmediateam(en)te para que V disponga lo que crea mas oportuno". A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 30 agost 1854.

- (49) Danés, Joaquim, Història d'Olot, vol. II, p. 290 i vol. IX, p. 1565; Bolos, Maria de, La comarca..., p. 269, i Alberch, Ramon, Clara, Josep i Roura, Gabriel, El Gironès, la Selva i la Garrotxa (Gran geografia comarcal de Catalunya, vol. 3), Barcelona, 1981 p. 315.
- (50) En la mateixa reunió la Junta va acordar dividir la població en quatre districtes i nomenar dos facultatius per cada un d'ells, "...á fin de que se encarguen especialmente del cuydado de los enfermos coléricos que hubiese." A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Acuerdos de la Junta".
- (51) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Extracto diario de ocurrencias".
- (52) "... ruega á V que atendidas las extraord(inaria)s circunstancias se digne disponer que de la numerosa partida de camas que existen en deposito propias de la adm(inistraci)on militar se faciliten las que sean necesarias segun vaya ecsigiendo el numero de enfermos que en lo sucesivo séa indispensable albergar en el mencionado nuevo hospital". A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 4 setembre 1854.
- (53) En la comunicació s'esmenta que el cementiri "... ha sido objeto varias veces de fundadas observaciones sobre ser reducido y mal situado..." A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 11 agost 1854.
- (54) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, "Dicatámen de la Junta de sanidad".
- (55) Aquesta circumstància és deduïble de les dades contingudes a A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, " 1854. Sanidad. Extracto diario de ocurrencias", i A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 19 agost 1854 (borrador).
- (56) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, "Dictámen de la Junta de sanidad".

- (57) A.H.C.O., F.M., S.S., 1787-1854, 19 agost 1854 (borrador).
- (58) A.H.C.O., F.M., S.B.M., 1853-56, ban 7 octubre 1854. En el ban, signat per tots els membres de l'Ajuntament en termes elegíacs, es fa un agraïment públic a l'actuació de tota la població, especialment de les persones més directament dedicades a la lluita contra la malaltia. Del 14 d'octubre data el ban del Governador provincial Pedro Celestino Argüelles, anunciant la fi de l'epidèmia, a A.H.C.O., F.M., S.B.N.L., 1851-1890, 14 octubre 1854.
- (59) A.H.C.O., F.M., S.B.M., 1853-56, ban 7 octubre 1854.
- (60) En la major part de les poblacions afectades, la fi de l'epidèmia es celebra amb l'organització d'un Te Deum. Només a efectes exemplificatius vegeu els casos de València i Madrid, a Azagra Ros, Joaquín, El Bienio..., p. 76, Urquijo y Goitia, José Ramón de, La revolución de... p. 384 i p. 399, i per 1834, Puerto, F. Javier i San Juan, Carlos, "La epidemia de cólera de 1834 en Madrid" a Estudios de Historia Social, nº 15, oct.-des. 1980, p. 31.
- (61) "Este cuerpo principal no duda que la asistencia e imitacion piadosa a estos actos sera semejante en un todo a los religiosos sentimientos que animaron a este vecindario en los dias de apuro, y a los que en todas epocas ha ferborosamente comprobado". A.H.C.O., F.M., S.B.M., 1853-56, ban 7 octubre 1854.
- (62) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 7 octubre 1854. La Verge del Tura serà sovint invocada a Olot en motiu d'epidèmies o calamitats. Vegeu-ne algunes mostres a Canal i Morell, Jordi, Una vila catalana davant la mort. La pesta de 1650 a Olot, Olot, 1987, pp. 88-90.
- (63) Paluzie, Esteban, Olot, su comarca..., pp. 140-141. A Carcaixent el 1854 es fan diverses processons i ofícis, "... y el día 15 de octubre se celebró una procesión con tal acompañamiento de cirios e imágenes como

nunca se había visto. Desde ese día cesó el cólera..." Fogués, Francisco, Historia de Carcagente, Carcaixent, 1934, p. 148, citat en el treball de Torres Faus, Francesc i Fernández Ros, José M., "Las epidemias de cólera del siglo XIX en Carcaixent" a Economía Agrària i Història Local. I Assemblea d'Història de la Ribera, València, 1981, p. 433.

- (64) "Ai de l'any cinquanta-quatre / bé ens en podem recordar / del càstig tan rigorós / que Nostre Senyor envià." Versos recollits a Sànchez, Ferran Notícia del Còlera..., p. 41. Sobre aquest tema vegeu Canal i Morell, Jordi, Una vila catalana..., p. 87, nº 81.
- (65) Per a una descripció de tots aquests actes vegeu A.P.S. E.O., B.3.2.3.13, Llibreta de notas utilisimas per govern de esra R(evere)nt Comunitat comensan en 14 Setembre del p(rese)nt any mil vuitcents sinquanta, 1850-1854.
- (66) Faus, Pilar, "Epidemias y sociedad en la España del siglo XIX. El cólera de 1885 en Valencia y la vacunación Ferran" a Medicina y sociedad en la España del siglo XIX, Madrid, 1964, p. 379, i ss.
- (67) A.H.C.O., F.M., S.C., 1854, 30 desembre 1854 (borrador).